

Др Јелена Рафаиловић
виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије
jelena.rafailovic@inis.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0003-3693-7391

ЗАСТУПЉЕНОСТ ИНДУСТРИЈЕ У ЦЕНТРАЛНОЈ СРБИЈИ ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

Апстракт: У раду је представљена индустрија на територији централне Србије од краја 19. века до Другог светског рата. На основу доступне статистичке грађе анализиран је обим и територијална распрострањеност индустријских предузећа према индустријским гранама. Приказан је тренд развоја индустрије и предочен (дис)континуитет индустријских предузећа основаних пре Првог светског рата у новој држави.

Кључне речи: Краљевина Србија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевина Југославија, индустрија, статистика.

* * *

Развој индустрије на територији Србије, од примитивних радионица до модерних фабрика, пратио је државне, друштвене, територијалне и политичке промене. Ти процеси одређивали су не само карактер индустрије, већ и економске факторе, попут унутрашњег тржишта, спољне трговине, изградње економских институција, финансијских оквира, развоја привредне елите, и др. Посматрано из перспективе дугог трајања, период од оснивања

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024.

првих радионица, започет током 19. века, до Другог светског рата у одређеној мери представља време аутохтоног развитака српске индустрије.¹

Један од индикатора дугорочног развоја индустрије јесте распрострањеност индустријских предузећа на одређеној територији. Економске теорије проистекле из разних економских школа, од класичних до новијих, попут Нове економске географије или Праве економске географије, увелико су потврдиле и детаљно објасниле важност односа између простора/територије и економије.² У методолошкој литератури се истиче питање неравномерног економског просторног развоја, за чије узроке и објашњење постоји низ фактора, у зависности од теоријског оквира и правца учења.³ Приказаћемо заступљеност и распрострањеност индустријских предузећа на територији Србије у границама до 1912. године,⁴ од почетка 20. века до Другог светског рата.⁵ Намера је да се прикаже тренд развоја индустрије,

- 1 О индустрији у Србији видети: S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*, Beograd, 1941; N. Vučo, *Pogled na industrijsku revoluciju u Srbiji u XIX veku*, Acta Historico-oconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije 1 (1974); Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije: (1918–1941)*, Beograd, 1986; Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд, 1990; М.-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004. и др.
- 2 Видети: P. Krugman, *Development, Geography, and Economic Theory*, Massachusetts, 1995; M. Fujita, P. Krugman, A. J. Venables, *The Spatial Economy, Cities, Regions, and International Trade*, MIT, 1999; P.-P. Combes, T. Mayer, J.-F. Thisse, *Economic Geography, The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press, 2008. и др.
- 3 H. Garretsen, and R. Martin, *Rethinking (New) Economic Geography Models: Taking Geography and History More Seriously*, Spatial Economic Analysis 5/2 (2010).
- 4 Као директна последица низа административних, управних и политичких промена на територији Србије и Југославије није могуће континуирано пратити званичне статистичке податке према територијалном принципу. Ради ширег разумевања привреде у целини и у контексту дугог трајања економских процеса, одлучили смо се да анализирамо према „историјској“ области – територију Србије до 1912. године – ослањајући се на економско и административно наслеђе Краљевине Србије. Сама проблематика и питање „историјских области“ нису у оквирима овог рада, с обзиром на то да постоји низ промена током 19. и 20. века. Видети и: С. Радовановић, *Два века пописне статистике у Србији*, Демографија: међународни часопис за демографска и остала друштвена истраживања 2 (2005); S. Đurović, *Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918–1941?*, Istorija 20. veka 1-2 (1992).
- 5 О територијалном распореду индустрије у Краљевини Југославији видети: J. Рафаиловић, *Територијална распрострањеност индустријских предузећа у Краљевини Југославији 1938. године*, Токови историје 3 (2023); S. Nikolić, *Determinants of industrial location: Kingdom of Yugoslavia in the interwar period*, European Review of Economic History 22 (2017); и у општим делима попут: S. Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije*

затим колико се и да ли се променила индустрија након Првог светског рата. Разматраћемо да ли су индустријска предузећа основана пре рата била основа за даљи развој или се током промене државе изменила и структура индустрије. На основу доступних података, упоредили смо индустријска предузећа у три временска периода, током три деценије – пред почетак Првог светског рата, током двадесетих година и пред Други светски рат.

Непотпуност и непрецизност статистичких података онемогућава нам да прецизно представимо број, реконструишемо и лоцирамо индустријска предузећа у континуитету. Грађа о индустрији Србије (и Југославије), а пре свега статистичка грађа, јесте комплексна, разнолика, недоследна и непотпуна. Такво стање отежава проучавање проблема који се односе на анализе дугорочних тенденција. Изузетно су ретки пописи индустријских предузећа од стране државних институција, са изузетком *Статистике индустрије* из 1941. године.⁶ Да би се у потпуности разумео контекст анализе као и (не)могућности за континуирано представљање локације индустрије, неопходно је написати неколико речи о поменутих темама.

Статистичка служба при Министарству народне привреде у Краљевини Србији је објављивала званичне државне пописе становништва и статистичке годишњаке у којима је, осим сумарних података о индустрији, изостала детаљна статистика о индустријским предузећима.⁷

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославији, све до 1941. године није публикована званична статистика индустријских предузећа. Одсуство централизоване и континуиране статистичке грађе индустријског сектора било је последица политичке раздвојености до 1918. године, али и последица неорганизоване централне статистичке институције. Дирекција државне статистике (од 1929. *Општа државна статистика*), иако основана у јуну 1919. годинама је мењала управу и њом је руководило више министарства. Корак ка успостављању централне статистичке институције учињен је 1931. године, када је постала део Министарства унутрашњих послова, а тек пет година касније, Уредбом од 18. августа 1936, одређени су делокруг и устројство овог одељења.⁸

od 1918–1941 godine, Beograd, 1961; M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*.

6 *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд, 1941.

7 Види: Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата: демографске, друштвене и привредне прилике*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2021, 35–40.

8 М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, 25; М. Paskojević, *Statistička služba*

У поменутих околностима, индустријску статистику пратиле су среске, општинске и касније управе бановина, затим индустријске коморе, разна привредна удружења, приватна лица, и др. Публиковали су по најразличитијим критеријумима статистичке прегледе о привреди и индустрији Краљевине Србије и Југославије, у највећем броју случајева у дескриптивној форми.⁹

У другој половини тридесетих година, у периоду од 1934. до 1939, Инспекција земаљске одбране је заједно са Министарством индустрије и трговине организовала попис свих индустријских и занатских предузећа у Краљевини. Као резултат њиховог подухвата објављена је 1941. године публикација *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, у којој су представљени први (и једини), званични и свеобухватни подаци о индустрији Краљевине Југославије.¹⁰

Због споменутог недостатка систематичних пописа за податке о индустријским предузећима, до 1914. године коришћено је неколико публикација. На првом месту *Српска индустрија: календар за просту 1914. годину* (1914), а затим и *Статистички годишњак Краљевине Србије, 1907–1908* (1913); *Извештај о раду и стању индустрије у 1910*; *Industrija Srbije i Crne Gore* (1924); *Два века развоја Србије: статистички преглед* (2008).¹¹ За период између два светска рата коришћен је попис индустријских предузећа из две публикације. Прва јесте Joso Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd*, (1929), а друга *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа* (1941).¹² Избор ових публикација представља резултат чињенице да се у њима налазе најрепрезентативнији сачувани

u Jugoslaviji, Socijalni arhiv III/8 (1937), 157–175; *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 5–8; J. Rafailović, *Economic Structure of the Population in the Kingdom of SCS*, Tokovi istorije 3 (2019), 80–84.

9 Поменућемо: Индустријска комора Краљевине Србије, *Извештај о раду и стању индустрије у 1910*, Београд, 1911; *Compass: industrielles Jahrbuch*, Wien–Zagreb, 1929, 1932; Ц. Грегорић, *Наша индустрија*, Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца, 1918–1928, I део, Београд, 1928; М. Б. Тошић, В. М. Ђуричић, А. Вегнер, П. Рудченко, М. Р. Ђорђевић, *Наша народна привреда и национални приход*, Сарајево, 1927; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда: фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929; V. Manakin, *Аlmanah: 1921–1922*, I, II, III. Zagreb, 1922, и др.

10 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 5.

11 *Српска индустрија: календар за просту 1914. годину*; *Статистички годишњак Краљевине Србије, 1907–1908*, XII, Београд, 1913; *Извештај о раду и стању индустрије у 1910*; J. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*, Zagreb, 1924; Д. Вукмировић и др, ур, *Два века развоја Србије: статистички преглед*, Београд, 2008.

12 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*; J. Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd*, Zagreb, 1929.

подаци о индустријским предузећима, као и да године пресека 1914, 1929. и 1938. најбоље осликавају стање индустрије из дугорочне перспективе и из угла анализе временских серија.

Неопходно је напоменути да приликом анализе проблем увелико представља и чињеница да није постојала јасна дефиниција индустријског предузећа прописана правним актима или законом. Током сакупљања података о индустријским предузећима, било је тешко одредити границу између заната и индустрије, због чега су се у списковима често појављивала и предузећа која могу бити окарактерисана као „индустријске радње у занатском обиму или занатске радње индустријског карактера”.¹³ За потребе публикације *Статистике индустрије*, Министарство трговине и индустрије је користило своју дефиницију, према којој је предузеће „индустријско” уколико испуњава следеће критеријуме: има машински погон од 20 КС; упошљава 15 радника; творница производи технолошки производ који је предмет индустријске производње.¹⁴

Посебан изазов је представљала анализа индустрије на територији Србије на основу *Статистике индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*. Да би се издвојила предузећа са територије Србије, искоришћен је адресар са 4.257 творница,¹⁵ одштампан на крају публикације, јер су у *Статистици* представљени подаци о радњама (2.940)

13 У Краљевини Југославији све до 1932. године била су на снази четири закона о радњама (обртима), и ни у једном није постојало прецизно тумачење индустријске радње, односно фабрике. Нови јединствени Закон о радњама, који је ступио на снагу 1932. године у марту, такође није дефинисао индустријску делатност. У члану 32 Закона о радњама прописана је врло неодређена дефиниција индустријске радње, а прецизна тумачења требало је да одреде банови за своје територије. Тумачења нису прописана од стране управе бановина, осим у неколико случајева, због чега је и даље интерпретација индустријске радње била нејасна. У таквим околностима, искључиво је од власника радње зависило да ли ће своју делатност да региструје као индустријску или занатску. Проблем је био и у чињеници да закон није направио ни јасну разлику између занатских и индустријских радњи, већ је за осамдесет осам различитих занатских делатности оставио могућност да се дефинишу као индустријске радње. *Zakon o radnjama (Obrtni zakon): od 5. novembra 1931 god: upotpunjen sa najnovijim uredbama i pravilima*, Zagreb, 1933, 19; M. Festetić, *Predgovor, Zakon o radnjama (Obrtni zakon): od 5. novembra 1931. god: upotpunjen sa najnovijim uredbama i pravilima*, Zagreb, 1933, III–V; *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 7–8.

14 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, 8–9.

15 Творнице су основна статистичка јединица, одређена са чисто техничког гледишта. Једна фирма могла је да има неколико творница – уместо великог предузећа налази се група творница различитих по својој врсти, али у међусобној сарадњи. Овим се тежило да се дају детаљнија обавештења о индустријализацији појединих места и области.

и њима припадајућим творницима (4.257) на основу територијалне бановинске поделе.¹⁶

Заступљеност индустрије је, поред доступних бројчаних показатеља, приказана и мапирањем индустријских творница, те се визуализацијом историјских података боље концептуализује читава проблематика. Класификација је уређена на основу релевантних података о индустријским предузећима којима су додељени информације о ХУ координатама и анализиране уз помоћ софтвера за визуелно анализирање историјских података и географског информационог система.¹⁷

* * *

Током 19. века индустријски сектор Србије се развијао у сенци ниског ступња привредног развоја и пољопривредног карактера државе. Узроци за такво стање су били бројни, али је економско наслеђе Османског царства и (полу)зависан карактер државе био пресудан. Мањак капитала и недовољно развијен финансијски сектор, тек нарастајући трговачки слој, уз постојање јаке еснафске организације заната, образовни систем и одсуство технологије – били су само неки од проблема са којима се суочавала индустрија. Не мање значајно од поменутих унутрашњих проблема било је политичко и економско присуство Хабзбуршке монархије, која је трговинским уговорима обезбедила предност у индустријском сектору, те опструирала самостално вођење економске политике.¹⁸

У атмосфери слабе домаће индустрије, недостатка техничког знања и почетног капитала, а јаког увоза и конкурентне индустријске робе, државне власти су могућност за почетну индустријализацију виделе у посредној интервенцији, путем законских олакшица.¹⁹ Следствено томе, држава је донела два закона, по угледу на румунски и угарски закон о заштити индустрије,²⁰ која су подстицала оснивање предузећа уз низ повластица.

16 Статистика индустрије Краљевине Југославије, 8–9.

17 У раду је коришћен софтвер отвореног кода Palladio, Office of the Digital Humanities at the NEH, CESTA, Stanford University Libraries. Видети више: D. J Staley, *Computers, Visualization, and History: How New Technology Will Transform Our Understanding of the Past*, Routledge, 2013.

18 Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*; исти, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд, 1955; исти, *Pogled na industrijsku revoluciju u Srbiji u XIX veku*; М-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*.

19 М-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, 149–150.

20 М. А. Нинчић, *Царински савез Бугарске и Србије*, Дело, 1. 4. 1904, 338.

Први *Закон о потпомагању индустријских предузећа*, ступио је на снагу 1874. године,²¹ а други 1898. Оба су предвиђала разне повластице за оснивање индустријских радњи, попут бесцаринског увоза машина, дозвољеног увоза сировина и полупрерађевина потребних за прераду, права првенства повлашћеним предузећима при државним набавкама, и др.²² Ипак, са првим повлашћеним индустријским предузећем (текстилна фабрика чешких индустријалаца *Фабрика вунених израда Бертолда Минха и Шумпетера* у Параћину) чекало се скоро десет година услед српско-турских ратова и стицања независности 1878. године.²³ Поред закона који је имао позитивног утицаја на оснивање предузећа, од значаја су и постепена изградња и развој саобраћајне и комуникационе инфраструктуре, али и промене у спољнотрговинској политици и царински рат са Хабзбуршком монархијом током прве деценије двадесетог века, што је утицало на смањен увоз индустријских производа из Монархије и оставило могућност за већи развој домаће индустрије.²⁴

До Првог светског рата постепено су се отварале фабрике текстилне, прехранбене, цементне, цигларске, хемијске, металуршке, кожарске, дрвне и прехранбене индустрије. Као што је већ наведено, тачан обим и распоред индустрије је тешко утврдити на основу сачуване грађе.

На основу података из *Статистичкиг годишњака Краљевине Србије* и података Н. Вуча, на основу некомплетне статистике *Извештаја Мини-*

21 Према Закону, „предузимачима, односно дружинама предузимачким може дати повластице”; повластице су се односиле на „искључиве радње, али ни у којем случају на дуже време од 15 година”; сматрало се да је унутрашње тржиште мало, предвиђао је делимично или потпуно ослобађање од такси и пореза за увоз машина, делова од машина, оруђа и справа, као и увоз грађе, сировина, угља и других предмета потребних за рад и оснивање фабрике, као и за извоз фабриката и/или полуфабриката; ослобађање од непосредних пореза на десет година; бесплатно добијање државне земље на 30 година за изградњу предузећа уколико приход од те земље није већи од 100 дуката годишње; коришћење државне шуме без накнаде ради добијања грађе; могућност да инострани држављани добију повластице. *Закон о потпомагању индустријских предузећа*, Српске новине, XXXII/20, 24. 1.1874, 1.

22 Нови закон је укинуо повластицу искључиве радње и допунио претходне повластице. Предвиђено је да индустријско предузеће може да добије повластице уколико има уложено најмање 50.000 динара, или 50 радника; затим, савремени начин прерађивања сировине, да су након пет година пословања најмање половина радника српски држављани, да ће радити на радничком подмлатку и да ће имати раднички фонд за обезбеђивање социјалних давања и др. *Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије)*, Српске новине, LXV/158, 23.7.1898, 2–3.

23 Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа*, 61–64.

24 Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008, 253–256; Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, 222, 232–233.

старства народне привреде, може донекле да се реконструише број индустријских предузећа (без прехранбене индустрије): 1897. године 71 предузеће,²⁵ 1904. године 93,²⁶ 1907. године деловало је 127 предузећа (93 неповлашћена и 34 повлашћена), 1908. године 230 (162 повлашћена), 1909. године 188, а следеће 1910. године број је смањен на 157.²⁷

Након Првог светског рата промениле су се околности за индустријски развој Србије у новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. године Краљевини Југославији). Нове границе створиле су ново тржиште, у оквиру кога је стара индустрија требало да се прилагоди и интегрише.²⁸ Нова држава је због наслеђених политичких, друштвених, привредних, али и националних и верских карактеристика представљала у суштини хетерогену привредну јединицу, на различитим ступњевима развоја по регионима, уз слабу интегрисаност тржишта.²⁹

Територија Краљевине Србије претрпела је највише штете током окупације и ратних операција. Привреда је била руинирана, пољопривредни, индустријски и саобраћајни сектор разорени, а процењена материјална штета износила је 4,9 милиона златних динара. Приватна предузећа у градовима изгубила су око 30% непокретне имовине и 57% покретне, док је посебан проблем представљала оштећена пруга Београд–Ниш.³⁰

Основни предуслови за развој индустрије између два светска рата су ипак постојали: било је неопходне радне снаге захваљујући сталном расту броја становника, процес урбанизације био је у току, стварало се

25 Статистички годишњак Краљевине Србије, 1896–1897, III, 377, 319.

26 Статистички годишњак Краљевине Србије, 1904, IX, 377.

27 Статистички годишњак Краљевине Србије, 1907–1908, XII, 459; Извештај о раду у стању индустрије у 1910, 18; Н. Вучо, Развој индустрије у Србији у XIX веку, 379–381; Видети и: Р. Ђунисијевић, Оснивање индустријских предузећа, 85, 86, 87, 95, 96.

28 S. Đurović, *Državna intervencija*, 19.

29 Видети: V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*, Zagreb, 1971, 5; S. Đurović, *Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918–1941?*; S. Đurović, *Problemi ekonomske integracije Jugoslavije 1918–1941. godine*, Istorija 20. veka 11/1-2 (1993), 179–189; С. Ђуровић, *Економски фактори у стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Стварање југословенске државе 1918. године, Београд, 1989.

30 S. Đurović, *Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Istorija 20. veka 10 (1969), 168; M. Milenković, *Ekonomske prilike u Srbiji i problemi besposlice u svetlu posledica prvog svetskog rata*, Drugi kongres KPJ, Slavonski Brod: 1972; S. Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918–1941 godine*, 5; M. Jagodić, O. Radonjić, *Pyrrhic victory: the Great War and its immediate consequences for Serbia's economy*, The Economic Causes and Consequences of the First World War, Belgrade, 2015, 219–234.

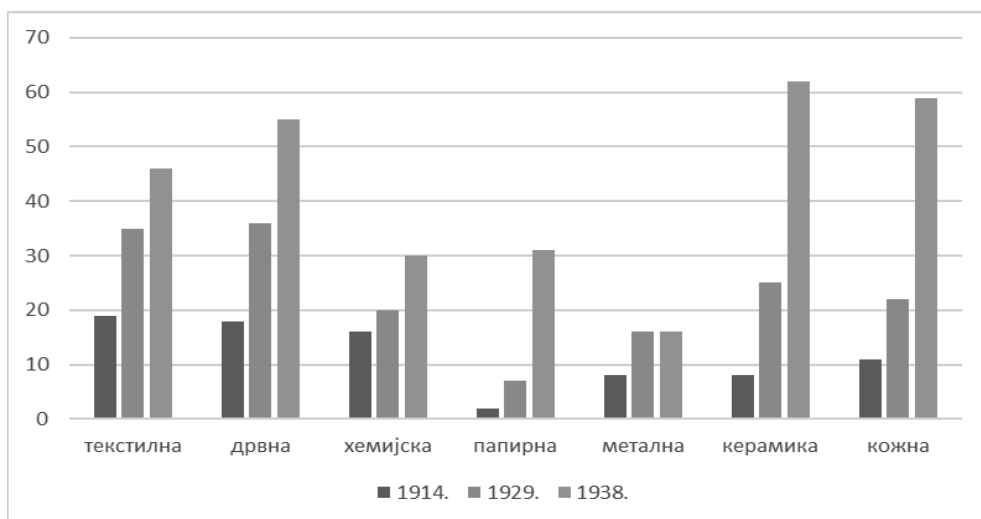
унутрашње тржиште, долазили су страни стручњаци и привредници, наступала је домаћа образована привредна елита и радници. Са друге стране, недостатак капитала и слабо финансијско тржиште, неуједначеност закона, неинтегрисаност тржишта, терет ратних дугова, неконтролисана инфлација, велика економска криза, недовољна и застарела механизација, недостатак привредног законодавства, недостатак капитала и повољних кредита, неквалификована радна снага, зависност од иностраних земаља у виду инвестиција, мала потражња и понуда индустријских производа, лоша инфраструктура, те многи други чиниоци, у великој мери су успоравали квалитетнији развој индустрије.

Када је у питању економски циклус оснивања индустријских предузећа, постојало је неколико периода експанзије и озбиљни пад. Први позитиван економски раст наступио је у Краљевини Југославији током периода обнове, од 1919. до 1924. године, у складу са конјунктурном инфлацијом, повољном привредном атмосфером. Санирање ратне штете, обнављање уништене индустрије и кредитна политика Народне банке Краљевине СХС резултирале су оснивањем нових предузећа. У наредним годинама, од 1925. до 1927, дошло је до извесне стагнације, што је била последица аграрне кризе, слабе пољопривредне производње и обуставе кредита НБС. Пре кризе 1929. године уследио је интензиван раст индустријских предузећа, а потом и пад у периоду велике економске кризе до 1934. године. Раздобље од 1935. до 1939. представља период поновног успона привреде, а тиме и индустријског сектора.³¹

Иако смо навели да су подаци у изворима и литератури делимично непотпуни, они у довољној мери осликавају величину индустрије и трендове који су постојали, стога нам сумарни преглед индустријских предузећа текстилне, дрвне, хемијске, кожне, папирне, грађевинске и индустрије метала на територији Србије до 1912. године дозвољава да изведемо неколико закључака. (Графикон бр. 1). Број индустријских предузећа је имао стабилан раст и повећавао се за око 5% на годишњем нивоу (CAGR) у периоду од 1914. до 1938. године. До 1914. године деловало је око 80 фирми, до 1929. године тај број је нарастао на 160, а 1938. године до 300. Раст индустријских предузећа, не само оснивањем нових, већ и ширењем постојећих у друге градове, јесте у складу са наведеним индустријском експанзијом након Првог светског рата и након велике економске кризе.

31 S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*, 75–90.

Графикон 1: Обим индустрије према гранама индустрије на територији централне Србије током 1914, 1929, 1938. године³²

Мапа 1: Распрострањеност индустријских предузећа у Краљевини Србији (1900–1914) и Југославији (1938)³³

32 Српска индустрија: календар за просту 1914. годину, Београд, 1914, 62–68; Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, 119–171; Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа, V, ur. J. Lakatoš, Zagreb, 1929, 1–116; J. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*, Zagreb, 1924.

33 Исто.

Распрострањеност индустријских предузећа сведочи да је концентрација индустрије била слична пре и након Првог светског рата. Београд је и даље био и остао место са највише индустријских предузећа – око 70%, стари фабрички погони су наставили са радом и дошло је до ширења индустрије само уз битне саобраћајне путеве. Источни и западни делови Србије, са изузетком Ужица и Зајечара, остали су и даље најнеразвијеније области.

Индустријска предузећа у оквиру прехранбене и пољопривредне индустрије су била најзаступљенија, што је у складу са аграрним карактером изучаваног простора, али због непотпуних и неупоредивих података нису узета у обзир приликом сумарне анализе. О аграрном карактеру довољно говори податак да се проценат радне снаге у пољопривреди кретао од 75% до 85%,³⁴ док је у Краљевини Југославији пољопривредна производња чинила највећи део бруто домаће производње и националног дохотка, у висини од 63,29%.³⁵ У овој индустрији најдоминантнији су били млинови жита за које не располажемо релевантним подацима, тако да ћемо навести само да је 1908. године било 189 парних млинова, а 1938. године 135.³⁶

У оквиру прехранбене индустрије била је развијена и индустрија пива, алкохола и шећера. Предузећа пивске индустрије, настала од малих ручних пивара, током деценија су ширењем и улагањем у технологију достигла висок степен машинске производње. Основане пре Првог светског рата – пиваре Ђорђа Вајферта, Игњата Бајлонија у Београду, Михаила Косовљанина у Јагодини, а затим и мање пиваре попут Крен и Станковић у Чачку, пиваре Јована Апела (касније Нишавац) у Нишу, Зајечарског индустријског удружења у Зајечару, Парне пиваре акционарског друштва у Ваљеву – након рата су наставиле да се развијају и да шире производњу.³⁷ Један од примера

34 J. Rafailović, *Economic Structure of the Population in the Kingdom of SCS*; B. Mijatović, B. Milanović, *The real urban wage in an agricultural economy without landless farmers: Serbia, 1862–1910*, *The Economic History Review* 74 (2021), 424–448. О прехранбеној и пољопривредној индустрији Краљевине Србије и Југославије видети: Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије: (1834–1867)*, Београд, 2014; Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије: 1918–1941*, Београд, 1958; М. Исић, *Сељаштво у Србији: 1918–1941. Књ. 1, Социјално-економски положај сељаштва*, Београд, 2000 и др.

35 М. Мirković, *Економска историја Југославије*, 36.

36 Подаци нису упоредиви јер су критеријуми за праћење били другачији. У *Статистици индустрије* су узети за анализу само млинови који имају уређај за пречишћавање семена и за просејавање и растављање мељаве, без обзира на број запослених радника и дневни капацитет мељаве, док је у претходним статистикама била једноставна подела на парне и водене млинове. *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 25.

37 J. Grgašević, *Индустрија Србије и Црне Горе*, 98–116.

јесте пивара Михаила Косовљанина, која је пред Други светски рат пословала са шеснаест различитих творница у дванаест градова и (или) пивара Ђ. Вајферта са седам погона у пет градова.³⁸

Индустрије шећера и кланица започеле су значајније да се развијају крајем 19. века, уз значајни подстрек *Закона о потпомагању домаће индустрије*, али и царинског рата са Аустроугарском, током којег су почела озбиљнија улагања у ове индустријске гране. Тада се и оснивају у Ћуприји *Српско-чешка фабрика шећера и рафинерија АД* (1911) и *Фабрика шећера* (1898–1901) на Чукарици,³⁹ која је постепеним променама власника, улагањима и модернизацијом пред Други светски рат постала највећа фабрика шећера у Југославији. Почела је са радом и *Фабрика чоколаде* (1900) у Београду Михајла Шонда.⁴⁰

О развоју електрификације на територији Србије сведочи све већа распрострањеност електричних централа. До Првог светског рата, на територији Краљевине Србије електрификација је пролазила кроз све почетне процесе индустријализације, базирајући се на изградњи хидроелектрана и термоелектрана. Прве електричне централе су настале из војних потреба, и у оквиру војних комплекса – у Крагујевцу је у оквиру Војнотехничког завода била основана прва термоелектрана 1884, а затим у Крушевцу 1891. године, а у барутани Обилићево хидроелектрана.⁴¹

У складу са модерним потребама, у Београду је изграђена 1893. године највећа и најмодернија електрична централа, која је до 1910. године, након неколико проширења, имала капацитет производње од 3.650.000 кв. Остале, мање електричне централе изграђене по њеном узору у унутрашњости Србије, производиле су укупно 1.008.000 кв.⁴² До Првог светског рата највише је било изграђено електричних централа заснованих на погонској снази воде, јер је капацитет и потенцијал брзих планинских река омогућавао подизање малих хидроелектрана. Оне нису изискивале већа финансијска средства и тиме су биле погодне за изградњу, најпре за индустријска предузећа, а потом и општина. Њихов капацитет производње је задовољавао

38 *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

39 Видети: Н. Вучо, *Фабрика шећера на Чукарици 1898–1941. године: београдска индустрија у прошлости*, Годишњак града Београда 21 (1974).

40 Ј. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*, 116–129; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 288–297.

41 Д. Вукмировић и др, *Два века развоја Србије: статистички преглед*, 170.

42 Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 65–68.

локалне потребе, али су имале савремену опрему која се увозила из Немачке (Сименс или Општег електричног друштва – АЕГ).⁴³

Мапа 2: Распрострањеност електричних централа у Краљевини Србији (1900–1914) и Краљевини Југославији (1938)⁴⁴

Након рата настављена је изградња модернијих и већих електричних централа, пре свега термоелектрана, а већ основане електране су наставиле да раде, иако значајно уништене током рата. Тако је 1938. године у Србији деловало 89 термоелектрана, 14 хидроцентрала, пет хидро и термоелектрана и две трансформаторске станице, наспрам 35 електрана до Првог светског рата.⁴⁵

Посматрано из квантитативног угла, јасно је да је на пољу електрификације постојао напредак: од 35 електричних централа пре Првог светског рата, до 105 централа пред Други светски рат; затим до 1918. године у централној Србији било је електрифицирано двадесет насеља, а до 1940. још 169 насеља. Ипак електрификације је била тек у зачетку. О томе најбоље сведочи да је, од укупног броја насеља у централној Србији, до Другог светског рата било свега 4,42% електрификованих (на територији Дравске бановине било је 63,9%).⁴⁶

43 Исто, 69–70.

44 Исто.

45 Српска индустрија: календар за просту 1914. годину, 62–68; Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, 119–171; Два века развоја Србије: статистички преглед, Београд, 2008, 170.

46 Д. Вукмировић и др., Два века развоја Србије: статистички преглед, 171; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije: (1918–1941)*, 176–196.

* * *

Текстилна индустрија у Србији развијала се прерастањем ситних заната у веће радионице, а оне су прелазиле у индустријска предузећа. Од радионица – чохара, гајтанара сукнара – насталих на адаптираним старим воденицама са примитивним постројењима, настале су фабрике са савременим машинским радом.⁴⁷

Почетак текстилне индустрије у Србији везује се за рад *Правитељствене чохаре у Београду (Државна творница за израду војничке чоје)* за потребе израде војних одела 1852. године у склопу Топчидерске економије у преуређеној воденици на Топчидерској реци. На развој ове индустрије утицао је Закон о потпомагању индустријских предузећа (1873, 1898) и прво повлашћено индустријско предузеће била је већ поменута текстилна *Фабрика вунених израда* чешких индустријалаца Бертолда Минха и Карла Шумпетера отворена у Параћину 1882. године.⁴⁸

У наредним годинама уследило је отварање нових текстилних предузећа, посебно на југу Србије, у лесковачком крају, „српском Манчестеру“, као одговор на промене у политичким и трговинским односима Србије и Бугарске.⁴⁹ Прва предузећа имала су више сличности са занатским радионицама него фабрикама, због мало капитала, малог броја радника и скромне употребе машина. Прву лесковачку фабрику – *Фабрика вунених гајтана Антонија Поповића и ортака* – основали су трговци Антоније Поповић, Глигорије Јовановић, Мита Теокаревић и Прока Митић 1884. (1885) године у селу Стројковцу, на Накривањској реци, и то адаптацијом постојеће воденице. У деценијама које су уследиле започео је успон текстилних предузећа која су се касније развијала, мењала, фузионисала, али већ тада је неколико

47 О текстилној индустрији у Краљевини Србији видети: Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 192–243.

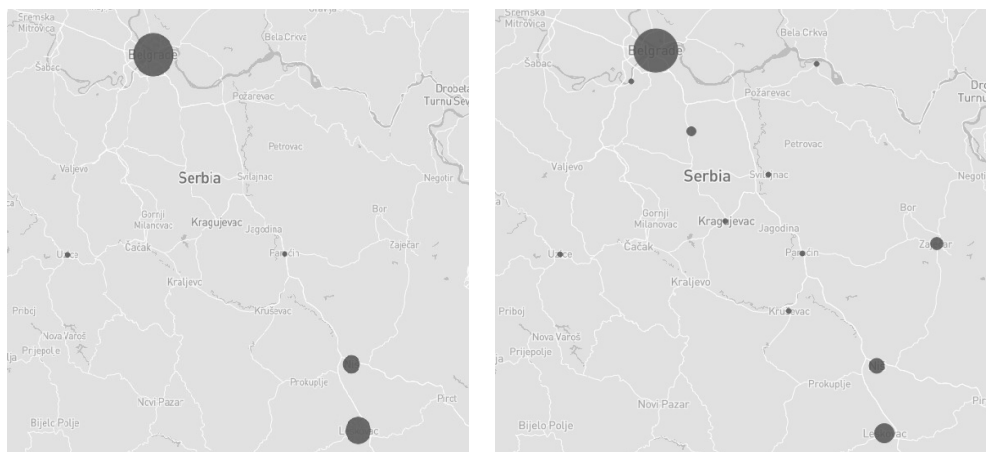
48 Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа*, 39–41, 61, 64, 68; Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 198.

49 Д. Трајковић, *Из нашег Манчестера*, Београд, 1953, 59–66; исти, *Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918*, Сто година лесковачке текстилне индустрије: (1884–1984), Лесковац, 1984, 17. Видети и: С. Димитријевић, *Тако је некад било: из блиске прошлости Лесковца*, Лесковац, 1951; исти, *Услови постанка лесковачке индустрије и њена будућност*, Лесковачки зборник, 52 (2012); исти, *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац, 1983; Д. Трајковић, *О почецима лесковачке текстилне индустрије*, Лесковачки зборник 7 (1967); Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 209. и др.

породица основало предузећа која су оставила печат и у Краљевини Југославији. Посебно ћемо истаћи породицу Теокаревић (Мита Теокаревић основао је *Фабрику вуне* у Вучју 1889), и породицу Илић. Глигорије Петровић, Михаило Јанковић и Коста Илић основали су *Коста Илић и компанија* (1890) у селу Козаре.⁵⁰

У Краљевини Србији је до Првог светског рада радило око двадесет текстилних фабрика, до 1929. године тај број је порастао на 35, а до 1938. године на 46 фабрика.⁵¹

Мапа 3: Распрострањеност текстилних предузећа у Краљевини Србији (1914) и Краљевини Југославији (1938)⁵²

У новој држави текстилна индустрија је наставила да се развија, као и остале индустријске гране. Мада је број нових фабрика порастао на око 46 пред Други светски рат, треба рећи да су најзначајније фабрике управо оне које су основане пре рата. Ту мислимо на концерн породице Илић,

50 Д. Трајковић, *Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918*, 19; М. Паларе, *Балканске привреде око 1800. до 1914. године: еволуција без развоја*, Београд, 2010, 313; Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа*, 91; Р. Т. Дамњановић, *Појава и развој текстилне индустрије у Лесковцу*, Лесковац, 1954, 26.

51 *Српска индустрија: календар за просту 1914. годину*, 62–68; *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171; *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа*, V, 1–116, Ј. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*.

52 *Исто*.

затим на фабрику Теокаревића и Београдску текстилну индустрију.⁵³ Фабрике у Лесковцу су наставиле да раде, али не у тако значајној експанзији као некада. Зајечар је са три нове фабрике у овој грани једини град који је забележио значајнији раст у овој индустријској грани.

Дрвна индустрија се полако и постепено развијала, мада је богатство Србије у шуми износило око 1.450.000 ха, са посебном значајним за индустрију храстовим шумама у Топличком округу и четинарским шумама око Ужица, Чачка и Крушевца.⁵⁴ Спор развој дрвне индустрије био је донекле и последица крчења шуме без надзора током 19. века ради добијања плодне земље, која је даље претварана у приватно власништво, правно или бесправно. Држава је стога низом уредби доносила прописе за ограничавање коришћења шуме и регулисање власничких права над већ присвојеном земљом, те увођења стручног надзора над шумама (1839, 1848, 1852, 1857, 1861, 1891).⁵⁵ У таквим околностима, парне стругаре се јављају тек у првој деценији двадесетог века и брзо почињу да се шире, за разлику од стругара поточара, које су већ постојале у значајној мери. Користећи водену снагу за погон, без великог капитала или већег броја радника, стругаре поточаре биле су најзаступљеније до Другог светског рата. Међу пионирима у оснивању модерних парних стругара били су Душан Сиротановић у Београду и Божидар Јеличић на Копаонику, затим „Прометна банка” у Београду, Паранос у Шапцу.⁵⁶ За њима су следили и други, па је тако, према доступним подаци-

53 Београдски индустријалац Милан Јечменица је 1898. године основао текстилно предузеће, које је 1911. прерасло у акционарско друштво под називом *Милан Јечменица и комп.* Након Првог светског рата дошло је до промена у власништву фабрике, па је током двадесетих предузеће постало део концерна Маутнер, и добило је ново име – *Београдска текстилна индустрија АД*. У наредним годинама Маутнеров концерн је продао *Београдску текстилну индустрију АД Југославији* из Крања. Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, 65-1203-2187, Правила Милан Јечменица и компанија акционарско друштво, Београд, 1911, 23; *Београдска текстилна индустрија а.д. Београд*, *Анализа биланса, податак Народном Благостанју*, 37/VIII, 12.9.1936, 162; Б. Храбак, *Штрајк радника у трикотажи 'београдска текстилна индустрија АД' 1926 године*, *Годишњак града Београда VI* (1959), 229–230.

54 J. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*, 256.

55 Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 179; У. Станковић, *Доношење и садржина шумске уредбе (1861)*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3 (2015), 1321–1335; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије: (1834–1867)*, 44–50.

56 Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 310–323.

ма, у границама предратне Србије деловало око 235 примитивних стругара поточара, односно осам парних и петнаест турбинских стругара (1908).⁵⁷

Остала предузећа која су основана пре Првог светског рата и која су се бавила прерадом дрвета била су пре радионице него фабрике, међутим након рата су се развила у „праве” фабрике са модерним машинама.⁵⁸

Дрвна индустрија у Краљевини Југославији је била једна од водећих грана индустрије, укупно је бројала 622 творнице, међу којима су биле најзаступљеније пилане, односно стругаре. Да су стругаре биле најчешћи вид погона у дрвној индустрији Југославије, сведочи и податак Ј. Лакатоша о постојању 2.139 стругара, од најпримитивнијих поточара до модерних постројења, крајем двадесетих година.⁵⁹ Према подацима из *Привредног алманаха*, на територији централне Србије радило је деветнаест већих парних стругара крајем двадесетих година, док је њихов број, према *Статистици индустрије*,⁶⁰ крајем тридесетих нарастао на 31. Мада су подаци о стругарама упитни, због класификације сакупљања података, с обзиром на тренд кретања и стање дрвне индустрије у Србији, можемо рећи да они указују на одређени напредак. Када су у питању предузећа дрвне индустрије која су се бавила прерадом дрва, ту свакако постоји извешан тренд раста, јер их је 1938. године било 27.⁶¹

Никола Вучо наводи да је хемијска индустрија била најнеразвијенија индустрија у Србији у 19. веку. Препреке за њен значајнији развој су били недостатак инвестиционог капитала и слаба образованост, тако да се сводила на производњу боја, локва, сапуна, свећа, експлозива, шибица, и др. Ипак неколико фабрика основаних до рата наставиле су свој рад и касније и развиле су се у озбиљна хемијска предузећа. Најпознатија фабрика хемијских производа проистекла је из подухвата Глише Јанковића из Крушевца, који је у својој радионици основао 1897. године радњу за производу мирисавог

57 *Privredni almanah Jugoslovenskog lloyda*, V, 8; *Статистички годишњак Краљевине Србије, 1907–1908*, 455–459.

58 Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, 322–323.

59 *Jugoslovenska privreda. Jubilarno izdanje "Jugosl. Lloyd"*, Zagreb, 1933, 115–122, 227–228; S. Đurović, *Zavođenje dirigovana drvne privrede u međuratnoj Jugoslaviji*, *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae*, *Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije* 10/1 (1983).

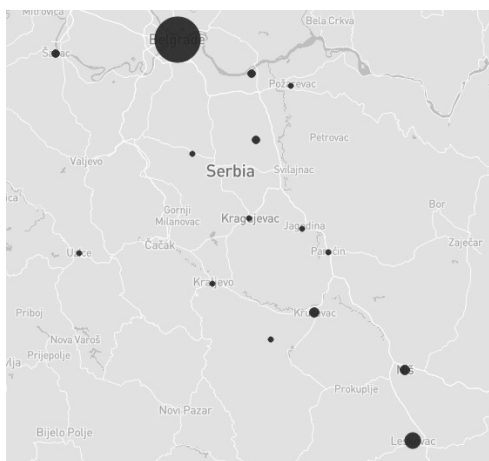
60 *Статистика индустрије* је убрајала у статистику стругаре са најмање једним брзоходним или пуним гатером димензија 650 x 600 мм. *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

61 *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

и пераћег сапуна.⁶² У наредним деценијама се ова фабрика модернизовала, променила власнике и прерасла у водећу фабрику сапуна између два рата – „Мерима АД”.⁶³

Хемијска индустрија је од петнаест индустријских предузећа, односно тридесет до 1938. године, удвостручила свој обим. Број градова у којима се јављају хемијска предузећа није био велики. Било их је у Београду, Крушевцу, Нишу, Лесковцу, а крајем тридесетих година је отворено још једино предузеће у Пироту – „Фабрика гума Тигар”, а у Шапцу је изграђен нови погон за производњу већ постојеће фабрике из Суботице – „Зорка, прво југословенско друштво за хемијску индустрију”.⁶⁴

Мапа 4: Распрострањеност предузећа хемијске и металуршке индустрије у Краљевини Србији (1914) и Краљевини Југославији (1938)⁶⁵

62 Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 358–360;

63 *Фабрика сапуна Мерима АД, Крушевац, Анализа биланса, додатак Народном благостању*, 41, 11. 10. 1930, 177–178; *Фабрика сапуна Мерима АД, Крушевац, Анализа биланса, додатак Народном благостању*, 15, 11. 4. 1936, 58–59.

64 *Зорка, прво југословенско друштво за хемиску индустрију на деонице, Београд–Суботица–Шабац, Анализа биланса, додатак Народном благостању*, 37, 10. 9. 1938, 135–136.

65 *Српска индустрија: календар за просту 1914. годину*, 62–68; *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171; *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа*, V, 1–116, J. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*.

Индустрија прераде метала се постепено развијала. До Првог светског рата забележено је десетак фабрика које су прерађивале разне металне предмете и које су се од обичног занатског рада развиле у озбиљна индустријска предузећа, где је најбољи пример фабрика браће Гођевац.⁶⁶ Пред сам почетак рата, 1913. године основано је и протоколисано „Српско акционарско рударско и топионичко-индустријско друштво”. Иако је рат спречио рад тек основаног друштва, у наредним деценијама ово предузеће познато, под именом САРТИД, биће од великог значаја за развој металуршке индустрије у Србији.⁶⁷

До почетка Другог светског рата, индустрија прераде метала је наставила развој, па је, према подацима *Статистике индустрије*, деловало 62 предузећа. Највише их је било у Београду – 45, а затим следи Лесковац са пет предузећа, Смедерево и Смедеревска Паланка, са по два предузећа.⁶⁸

Индустрија папира и графичка индустрија, иако присутне пре Првог светског рата, значајан напредак доживеле су тек између два светска рата. У области картонаже, конфекције хартије и прераде хартије било је свега четири фабрике до 1914. године, да би током две деценије између два рата број предузећа нарастао до петнаест.⁶⁹ Најпознатија је „Фабрика картонаже Милана Вапе”, основана 1905. године, односно касније „Фабрика хартије М. Вапе”.⁷⁰ Посебно се између два рата развила индустрија штампе, која је бројала око деветнаест штампарија (са књиговезницама).⁷¹

66 Н. Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 335–343.

67 Исто, 346. Видети: Ј. Стојковић, *САРТИД – српска индустрија челика: 1913–1946*, Београд, 1998.

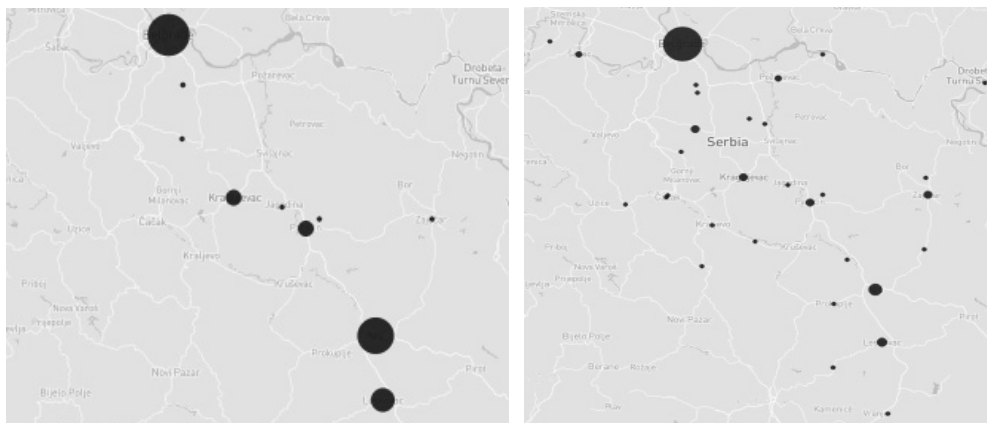
68 *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

69 *Српска индустрија: календар за просту 1914. годину*, 62–68; *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171; *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа*, V, 1–116, Ј. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*.

70 С. Михајлов, *Фабрика хартије Милана Вапе*, Наслеђе 11 (2010); Н. Вучо, *Фабрика хартије Милана Вапе: 1921–1941*, Годишњак града Београда 26 (1979).

71 *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171.

Мапа 5: Распрострањеност предузећа грађевинске, цементне, папирне и кожне индустрије у Краљевини Србији (1914) и Краљевини Југославији (1938)⁷²

Богата у индустријском, графитном, мермерном и литографском камену, Србија је поседовала све предиспозиције за развој цементне и грађевинске индустрије, па ипак је имала неразвијену експлоатацију и прераду. До Првог светског рата деловало је око десет предузећа индустрије цигле и цемента, а до Другог светског рата око шездесет. Најзначајнија индустријска предузећа у овој индустријског грани била су „Фабрика цемента” у Поповцу, основана 1897, касније „Француско српска индустрија цемента АД”, и „Фабрика шупљег стакла у Параћину”, основана 1907. године, касније „Српска фабрика стакла АД”.⁷³

Тренд кретања грађевинске и цементне индустрије је лепо описао Јаша Гргашевић: „Велика грађевинска дјелатност, којој су приступили кућевласници и предузимачи после рата, дала је маха развијању цигларске и керамичке индустрије у Србији. Првих година по ослобођењу, а нарочито 1921. год. и 1922. год. цигљане су ницале преко ноћи по цијелој покрајини, а у првом реду у Београду и другим већим центрима. Производити цигљу био тако рентабилан посао, да су се тој грани индустрије посветили и они људи, који никада прије нису ни снивали о индустрији.”⁷⁴

⁷² Српска индустрија: календар за просту 1914. годину, 62–68; Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, 119–171; *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd*, V, 1–116, J. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*.

⁷³ Исто.

⁷⁴ J. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*.

Индустрија коже и обуће у Србији се постепено развијала, али без значајнијег тренда раста. Као и у осталим индустријским гранама, фабрике су се развиле од малих радионица која су се бавила прерадом коже. Прве значајне фабрике основане су крајем 19. века у Крагујевцу (Фабрика коже браће Фијале)⁷⁵ и Београду (Фабрика коже Ј. Барловца), да би до Првог светског рата радило око седам предузећа. До краја тридесетих деловало је шеснаест фабрика у индустрији коже и крзна, са највећом концентрацијом у Београду.⁷⁶

* * *

Индустрија у Србији до Другог светског рата развијала се током унутрашњих и спољашњих политички превирања. Процеси успостављања независне државе, балкански и Први светски рат, промене државних граница, стварање нове државе, велика светска економска криза – појединачно су утицали на опште стање државе и на привредна кретања.

У раду је, на основу доступних релевантних података, сумиран обим и заступљеност индустријских предузећа на територији Србије, у границама до 1912. године, у периоду од почетка 20. века до Другог светског рата. Анализа индустријских предузећа упућује на неколико закључака: тренд развоја индустрије је био позитиван, током три деценије годишња стопа раста индустријских предузећа била је око 5%; индустрија је била концентрисана у урбаним срединама, најпре у Београду, у којем се налазило око 70% индустријских предузећа; распоред фабрика указује на неравномерну распоређеност и на битне регионалне разлике у сваком индустријском сегменту, при чему су источни и западни делови Србије били слабије развијени, са минималним бројем индустријских предузећа.

Политичке промене, праћене стварањем нове државне територије, утицале су на привредна кретања у оквиру старих граница, али не и у структурној трансформацији историјских региона. Индустријске радње основане пре Првог светског рата биле су полазна тачка за даљи развој, због чега се индустријски просторни оквир није у значајнијој мери променио. Фабрике се јесу прошириле, изграђене су нове зграде, модернизоване, промењени су власници или власничка структура, али су индустријски центри остали исти.

75 Видети: Н. Карамидјалковић, *Породица Фијала – трагична прича крагујевачких индустријалаца чешког порекла*, Шумадијски анали 11/9 (2018).

76 *Српска индустрија: календар за просту 1914. годину*, 62–68; *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, 119–171; *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа*, V, 1–116; Ј. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*.

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished sources

1. Архив Југославије (АЈ) [Arhiv Jugoslavije (AJ)]
 - Фонд Министарства трговине и индустрије (65) [Fond Ministarstva trgovine i industrije (65)]

Објављени извори / Published sources

1. *Извештај о раду и стању индустрије у 1910.* Београд, 1911. [*Izveštaj o radu i stanju industrije u 1910.* Beograd, 1911].
2. *Статистички годишњак Краљевине Србије, 1896–1897*, III, Београд, 1900. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, 1896–1897*, III, Beograd, 1900].
3. *Статистички годишњак Краљевине Србије, 1904*, IX, Београд, 1906. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, 1904*, IX, Beograd, 1906].
4. *Статистички годишњак Краљевине Србије, 1907–1908*, XII, Београд, 1913. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, 1907–1908*, XII, Beograd, 1913].
5. *Statistički godišnjak 1940*, X, Beograd, 1941.
6. *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд, 1941. [*Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industriskih preduzeća*, Beograd, 1941].
7. *Српска индустрија: календар за просту 1914. годину*, Београд, 1914. [*Srpska industrija: kalendar za prostu 1914. godinu*, Beograd, 1914].
8. *Compass: industrielles Jahrbuch*, Wien–Zagreb, 1929, 1932.
9. *Zakon o radnjama (Obrtni zakon): od 5. novembra 1931. god: upotpunjen sa najnovijim uredbama i pravilima*, Zagreb, 1933.
10. Д. Вукмировић, и др. *Два века развоја Србије: статистички преглед*, Београд, 2008. [D. Vukmirović, i dr. *Dva veka razvoja Srbije: statistički pregled*, Beograd, 2008].

Штампа / Periodicals

1. *Дело*, 1904. [Delo, 1904].
2. *Српске новине*, 1874, 1898. [Srpske novine, 1874, 1898].
3. *Analiza bilansa, dodatak Narodnom Blagostanju*, 1930, 1936, 1938.

Литература / Literature

1. Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд, 1955. [N. Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd, 1955].
2. Исти, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981. [Isti, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*, Beograd 1981].
3. Исти, *Фабрика Хартије Милана Ваве: 1921–1941*, Годишњак града Београда 26 (1979), 237–248. [Isti, *Fabrika papira Milana Vape: 1921–1941*, Godišnjak grada Beograda 26 (1979), 237–248].

4. Исти, *Фабрика шећера на Чукарици 1898–1941. године: београдска индустрија у прошлости*, Годишњак града Београда 21 (1974), 29–60. [Isti, *Fabrika šećera na Čukarici 1898–1941. godine: beogradska industrija u prošlosti*, Godišnjak grada Beograda 21 (1974), 29–60].
5. Isti, *Pogled na industrijsku revoluciju u Srbiji u XIX veku*, Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije 1 (1974).
6. Isti, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 1958.
7. H. Garretsen, R. Martin, *Rethinking (New) Economic Geography Models: Taking Geography and History More Seriously*, Spatial Economic Analysis 5/2 (2010), 127–160.
8. J. Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*. Zagreb, 1924.
9. Ц. Грегорић, *Наша индустрија*, Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца, 1918–1928, I део, Београд, 1928. [С. Gregorić, *Naša industrija*, Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918–1928, I deo, Beograd, 1928].
10. Р. Дамњановић, *Појава и развој текстилне индустрије у Лесковцу*, Лесковац, 1954. [R. Damjanović, *Pojava i razvoj tekstilne industrije u Leskovcu*, Leskovac, 1954].
11. Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата: демографске, друштвене и привредне прилике*, не-објављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2021. [N. Delić, *Istorijska statistika srpskog naroda od polovine 19. veka do početka Prvog svetskog rata: demografske, društvene i privredne prilike*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Beograd, 2021].
12. С. Димитријевић, *Историја Лесковца и околине: (1918–1928)*, Лесковац, 1983. [S. Dimitrijević, *Istorija Leskovca i okoline: (1918–1928)*, Leskovac, 1983].
13. Исти, *Тако је некад било: из блиске прошлости Лесковца*, Лесковац, 1951. [Isti, *Tako je nekad bilo: iz bliske prošlosti Leskovca*, Leskovac, 1951].
14. Исти, *Услови постанка лесковачке индустрије и њена будућност*, Лесковачки зборник 52 (2012), 131–138. [Isti, *Uslovi postanka leskovačke industrije i njena budućnost*, Leskovački zbornik 52 (2012), 131–138].
15. Isti, *Privredni razvitak Jugoslavije 1918–1941. godine*, Beograd, 1961.
16. Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србију до 1918. године*. Београд, 1990. [R. Đunisijević, *Osnivanje industrijskih preduzeća i razvoj industrije u Srbiji do 1918. godine*. Beograd, 1990].
17. С. Ђуровић, *Економски фактори у стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Стварање југословенске државе 1918. године, Београд, 1989, 167–172. [S. Đurović, *Ekonomski faktori u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine, Beograd, 1989, 167–172].
18. S. Đurović, *Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918–1941?*, Istorija 20. veka 1-2 (1992), 111–124.
19. Isti, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije: (1918–1941)*, Beograd, 1986.

20. Isti, *Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Istorija 20. veka 10 (1969), 167–226.
21. Isti, *Problemi ekonomske integracije Jugoslavije 1918–1941. godine*, Istorija 20. veka 11/1-2 (1993), 179–189.
22. Isti, *Zavođenje dirigovana drvne privrede u međuratnoj Jugoslaviji*, Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije 10/1 (1983), 117–142.
23. М. Исић, *Селаштво у Србији: 1918–1941. Књ. 1, Социјално-економски положај селаштва*, Београд, 2000. [М. Isić, *Seljaštvo u Srbiji: 1918–1941. Knj. 1, Socijalno-ekonomski položaj seljaštva*, Beograd, 2000].
24. М. Јагодић, О. Радоњић, *Pyrrhic Victory: The Great War and Its Immediate Consequences For Serbia's Economy*, The Economic Causes and Consequences of the First World War, Belgrade, 2015, 219–235.
25. Н. Карамидалковић, *Породица Фиала – трагична прича крагујевачких индустријалаца чешког порекла*, Шумадијски анали 11/9 (2018), 41–62. [N. Karamidalković, *Porodica Fiala – tragična priča krugujevačkih industrijalaca češkog porekla*, Šumadijski anali 11/9 (2018), 41–62].
26. Б. М. Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије: (1834–1867)*, Београд, 2014. [B. M. Katić, *Poljoprivreda Kneževine Srbije: (1834–1867)*, Beograd, 2014].
27. P. Krugman, *Development, Geography, and Economic Theory*, Massachusetts, 1995.
28. S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*, Beograd 1941.
29. J. Lakatoš, *Jugoslovenska Privreda. Jubilarno Izdanje „Jugosl. Lloyda“*, Zagreb, 1933.
30. Isti, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb, 1929.
31. Ј. Стојковић, *САТИД – српска индустрија челика: 1913–1946*, Београд, 1998. [J. Stojković, *SARTID – srpska industrija čelika: 1913–1946*, Beograd, 1998].
32. Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд, 2008. [R. Ljušić, *Srpska državnost 19. veka*, Beograd, 2008].
33. V. Manakin, *Almanah: 1921–1922*, I, II, III, Zagreb, 1922.
34. М. Милenković, *Ekonomske prilike u Srbiji i problemi besposlice u svetlu posledica Prvog svetskog rata*, Drugi kongres KPI, Slavonski Brod, 1972.
35. М. Мirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968.
36. С. Михајлов, *Фабрика хартије Милана Варе*, Наслеђе 11 (2010), 73–80. [S. Mihajlov, *Fabrika hartije Milana Vape*, Nasleđe 11 (2010), 73–80].
37. S. Nikolić, *Determinants of Industrial Location: Kingdom of Yugoslavia in the Interwar Period*, European Review of Economic History 22 (2017), 101–133.
38. М. Паларе, *Балканске привреде око 1800. до 1914. године: еволуција без развоја*, Београд, 2010. [M. Palare, *Balkanske privrede oko 1800. do 1914. godine: evolucija bez razvoja*, Beograd, 2010].
39. Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда: фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929. [N. Popović, D. Mišić, *Naša domaća privreda: faktori, stanje, unapređenje*, Beograd, 1929].
40. М. Пaskojević, *Statistička služba u Jugoslaviji*, Socijalni arhiv, III, 8 (1937), 157–175.

41. V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*, Zagreb, 1971.
42. С. Радовановић, *Два века пописне статистике у Србији*, Демографија: међународни часопис за демографска и остала друштвена истраживања 2 (2005), 33–43. [S. Radovanović, *Dva veka popisne statistike u Srbiji*, Demografija: međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja 2 (2005), 33–43].
43. Ј. Рафаиловић, *Територијална распрострањеност индустријских предузећа у Краљевини Југославији 1938. године*, Токови историје 3 (2023), 109–131. [J. Rafailović, *Teritorijalna rasprostranjenost industrijskih preduzeća u Kraljevini Jugoslaviji 1938. godine*, Tokovi istorije 3 (2023), 109–131]
44. Ista, *Economic Structure of the Population in the Kingdom of SCS*, Tokovi istorije 3 (2019), 79–104.
45. D. Staley, *Computers, Visualization, and History: How New Technology Will Transform Our Understanding of the Past*, Routledge, 2013.
46. У. Станковић, *Доношење и садржина шумске уредбе (1861)*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2015), 1321–1335. [U. Stanković, *Donošenje i sadržina šumske uredbe (1861)*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 3 (2015), 1321–1335].
47. Д. Трајковић, *Из нашег Манчестера*, Београд, 1953. [D. Trajković, *Iz našeg Mančestera*, Beograd, 1953].
48. Исти, *О почецима лесковачке текстилне индустрије*, Лесковачки зборник, 7 (1967), 157–169. [Isti, *O počecima leskovačke tekstilne industrije*, Leskovački zbornik, 7 (1967), 157–169].
49. Исти, *Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918*, Сто година лесковачке текстилне индустрије: (1884–1984), Лесковац, 1984. [Isti, *Tekstilna industrija Leskovca i okoline 1884–1918*, Sto godina leskovačke tekstilne industrije: (1884–1984), Leskovac, 1984].
50. М. Б. Тошић, В. М. Ђуричић, А. Вегнер, П. Рудченко, М.Р. Ђорђевић, *Наша народна привреда и национални приход*, Сарајево, 1927. [M. B. Tošić, V. M. Đuričić, A. Vegner, P. Rudčenko, M.R. Đorđević, *Naša narodna privreda i nacionalni prihod*, Sarajevo, 1927].
51. М. Festetić, *Predgovor, Zakon o radnjama (Obrtni Zakon): Od 5. novembra 1931. god: upotpunjen sa najnovijim uredbama i pravilima*, Zagreb, 1933.
52. М. Fujita, Р. Krugman, А. J. Venables, *The Spatial Economy, Cities, Regions, and International Trade*, MIT, 1999.
53. Б. Храбак, *Штрајк радника у трикотажи 'београдска текстилна индустрија А.Д' 1926. године*, Годишњак града Београда, VI, (1959), 229–261. [B. Hrabak, *Štrajkradnika u trikotaži 'beogradska tekstilna industrija A.D' 1926. godine*, Godišnjak grada Beograda, VI, (1959), 229–261].
54. Р. Р. Combes, М. Thierry, and J. F. Thisse, *Economic Geography, the Integration of Regions and Nations*. Princeton University Press, 2008.
55. М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредаку индустријализацији*, Београд, 2004. [M. Ž. Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredaku industrijalizaciji*, Beograd, 2004].

REPRESENTATION OF INDUSTRY IN CENTRAL SERBIA UNTIL THE SECOND WORLD WAR

Summary

The research summarizes the scope representation of industrial enterprises on the territory of Serbia, within the borders until 1912, in the period from the beginning of the 20th century to the Second World War. Industry in Serbia until the Second World War developed during internal and external political turmoil. The processes of establishing an independent state, the Balkan Wars and the First World War, changes in state borders, the creation of a new state, and the great global economic crisis individually affected both the general state of the state and economic trends.

Based on available relevant data, the analysis of industrial enterprises points to several conclusions: the trend of industrial development was positive, during three decades the annual growth rate of industrial enterprises was about 5%; industry was concentrated in urban areas, primarily in Belgrade, where about 70% of industrial enterprises were located; the distribution of factories indicates an uneven distribution and important regional differences in each industrial segment, which is why the eastern and western parts of Serbia were less developed, with a minimal number of industrial enterprises.

Political changes accompanied by the creation of a new state territory influenced economic developments within the old borders, but not in the structural transformation of historical regions. Industrial shops established before the First World War were the starting point for further development, which is why the industrial spatial framework did not change to a significant extent. Factories have expanded, built new buildings, modernized, and changed owners or ownership structures, but industrial centers have remained the same.